

Tori Põhikool

SOOMAA RAHVUSPARK
HAABJA TÄHTSUS SOOMAALASE ELUS

Uurimistöö

Koostaja:

Mart Kiisk

9.klass

Juhendaja:

Õpetaja: Kai Kukk

Tori 2014

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1 SOOMAA RAHVUSPARK	4
1.1 Soomaa asend.....	4
1.2 Soomaa loodus.....	4
1.2.1 Soomaa jõed.....	4
1.2.2 Soomaa luhaniidud.....	5
1.2.3 Soomaa kaitsealused taimed	7
1.2.4 Soomaa imetajad	7
1.2.5 Soomaa kotkad.....	8
1.3 Soomaa iseärasused	9
1.4 Soomaa viies aastaaeg.....	9
2 TORI MUUSEUMI ARHIIVIST	11
2.1 Suurvesi.....	11
2.1.1 Vesi tõuseb.....	11
2.1.2 Ettevalmistused suurveeks	13
2.1.3 Elu suurvee ajal	14
2.1.4 Pärast suurvett.....	15
2.1.5 Palgiparvetus suurveega.....	16
2.1.6 Lootsikud	17
3 HAABJAS.....	20
3.1 Sissejuhatus.....	20
3.2 Haabja üldiseloomustus	22
3.3 Soomaa haabjas.....	22
3.4 Haabja ehitus Soomaal.....	22
3.4.1 Haabja ehituse etapid	23
4 USKUMUSI JA HUVITAVAT HAABJATEST	27
5 TÄNASTE SOOMAALASTE MÄLESTUSI	32
5.1 Aivar Ruukeli Soomaa mõtisklusi perekond Kiisale	32
5.2 Algis Martsoo juhtumused Soomaal	37
KOKKUVÕTE	41
KASUTATUD KIRJANDUSE JA ALLIKATE LOETELU	42
LISAD.....	43
LISA 1.....	43
Haabja ehituseks õige puu leidmine ja langetamine	43
LISA 2.....	44
Tüve koorimine, põhja loodimine.....	44
LISA 3.....	45
Siseplaani õõnestamine	45
LISA 4.....	46
Paadi laotamine	46
LISA 5.....	47
Suurhaabjas „Aasa“	47

SISSEJUHATUS

Mina valisin oma uurimistöö teemaks „Soomaa Rahvuspark. Haabja tähtsus soomaalase elus.“ Otsustasin antud teema kasuks, kuna teema tundus huvitav ja kaasahaarav, tahtsin rohkem teada saada Soomaa haabjatest ja elust ning eeldasin, et nii nagu mina, nii ka teised meie kooli õpilased on selle teemaga vähe kursis.

Oma uurimistöö eesmärgiks võtsin uurida Soomaa rahvusparki, haabja ehitust ja vajalikkust vanasti ja tänapäeval, uurida Soomaa suurvee aegu ning kuidas tulid soomaalased toime suurveega.

Uurimistöö peamised allikad, mida oma töös kasutasin on erinevad internetileheküljed, soomaalaste Aivar Ruukeli ja Algis Martsoo mälestused, Jaan Kreedo magistritöö ning teavikud Tori Muuseumi arhiivist.

Minu uurimistöö koosneb viiest peatükist. Esimene peatükk käsitleb Soomaa rahvusparki, kus annan ülevaate Soomaa paiknemisest, loodusest ja iseärasusest.

Teine peatükk räägib suurveest, kus räägin vee tõusust, missuguseid ettevalmistusi suurveeks tehti ja kuidas käis elu suurvee ajal.

Kolmandast peatükist saab lugeda haabja ehitusprotsessi kohta. Neljas peatükk räägib erinevatest uskumustest ja ütlustest haabja kohta. Viiendas peatükis saab lugeda tänaste soomaalaste jutte, mõtisklusi ja mälestusi haabjaga seonduvatel teemadel.

Täna oma uurimistöö juhendajat Kai Kukke, soomaalasi Aivar Ruukelit ja Algis Martsood, oma isa Kalev Kiiska ja ema Katrin Ojamaad ning Tori muuseumi juhatajat Lea Puusti, kes kõik aitasid kaasa minu töö valmimisele.

1 SOOMAA RAHVUSPARK

Rahvuspark on erilise rahvusliku väärtusega kaitseala looduse ja kultuuripärandi, sealhulgas ökosüsteemide, bioloogilise mitmekesisuse, rahvuskultuuri ning alalhoidliku looduskasutuse säilitamiseks, kaitsmiseks, uurimiseks ja tutvustamiseks.

Soomaa rahvuspark Pärnu vesikonnas on üks meie maa jõgederohkemaid kante. Siin on säilinud jämedast puutüvest õõnestatud ühepuupaatide – haabjate kultuur, mille ehitamise saladusi on põlvest põlve edasi antud kuni tänapäevani välja.

1.1 Soomaa asend

Soomaa Rahvuspark on loodud suurte soode, lamminiitude ja metsade kaitseks Vahe-Eesti edelaosas. Maastikuliselt liigestuselt paikneb Soomaa Madal- ja Kõrg-Eesti piiril: Sakala kõrgustiku läänenõlval ja Pärnu madalikul Navesti, Halliste ja Raudna jõe vesikonnas, jäädes siiski Madal-Eestisse.

1.2 Soomaa loodus

1.2.1 Soomaa jõed

Just jõed teevad soomaast Soomaa. Eesti oludes võib neid nimetada suurteks. Kuigi peajõgi on siin Pärnu, jääb rahvuspargi keskseks voolusooneks Halliste jõgi, mis Sakala kõrgustiku lõunaosast lähtudes kogub endasse enamiku kõrgustiku läänepoole veest. Halliste suurim lisajõgi on Raudna, mis ületab jõgikonna pindalalt (1140 km²) poolteist korda ka Hallistet ennast. Raudna omakorda võtab vastu Kõpu ja Lemmjõe vee. Rahvuspargi põhjapiir kulgeb 30 km pikkuselt mööda Navestit.

1.2.2 Soomaa luhaniidud

Karuskose luht asub Karuskose talu maadel Soomaa rahvuspargis Raudna jõe alamjooksu kallastel. Luhaniidud paiknevad kitsaste ribadena jõe mõlemal kaldal, enamasti jõeloogitel, keskmise laiusel 150-250 meetrit. Luhaalad ümbritseb kõrgekasvuline lodumets – Karuskose lammimets.

Raudna jõgi on Karuskosel aeglane ja kääneline. Kaldaluhad on maalilised, kirendades kevadel lilleõitest, siinsetel luhtadel on leitud 188 taimeliiki. Osaliselt võsastunud luhaniidud pakuvad silmailu lodjapuu ja türnpuu sagaratega, kuivematel põndakutel ahvatlevad niidu-kuremõõgad ja vahetevahel ka harjakas härghein ning vööthuul-sõrmkäpp. Tõeliselt suursugustena seisavad jõekäärudes ja metsaservades iidseid tamme. Kallastel kasvavad suured pärnad, nende all sarapuud ja lodjapuud. Üksikute isenditena leidub Raudna jõe kaldail ka metsõunapuud.

Luha taimeestik on mosaiikne. Kaldavallidel kasvavad kõrgekasvulised kõrrelised ja nõgesed, kaldast kaugenedes muutub rohust madalamaks. Kuivematel aladel valitsevad kõrgekasvulised heintaimed, niiskematel angervaks ja tarnad. Endiste sootide kohtades kasvavad tarnad ja nende vahel kollased võhumõõgad. Karuskose taluhoonete läheduses kasvab maaliline laialehiste puude salu; vahtrad, pärnad, saared, nende all noored künnapuud.

Luhal käivad söömas metskitsed ja põdrad, niitu piirav lammimets on elupaik metssigadele. Nii Raudna jõe vasakul kui paremal kaldal võib näha kobraste tegevusjälgi: jõekäärudesse, põõsaste vahele, on kokku kantud suured oksakuhilad, tarnamätaste vahele tambitud laiad porised rajad; suuremate pesade juurde viivad hoolikalt kaevatud kanalid. Ka suured kiskjad liiguvad siin ringi, 2002. aasta mais nähtud kahte hunti sokujahil ning emakaru pojaga.

Luhaniitusid nimetatakse ka lamminiitudeks. Lamminiidud on kõige ürgsemad looduslikud niidud, mis on kujunenud lammimetsadest looduse ja inimtegevuse koosmõjul. Sajandeid tagasi hakkasid inimesed Soomaa jõgede kallastel oma kariloomadele heina- ja karjamaid rajama: luhad puhastati võsast ning osa metsagi raiuti lahti. Algselt on luhaniidu kujunemist mõjutanud enam karjatamine. Loomad mõjutasid siinse koosluse arengut taimi valikuliselt süües – vähemsöödavad liigid said eelisseisundi. Oluline on ka kariloomade mõju pinnase sõtkujaina ja rohukamara purustajaina. Hilisematel aegadel on luhakooslusi kujundatud neid järjepidevalt

niites. Niitmise tulemusena suureneb koosluse liigirikkus, tõrjutakse välja raiesmikele iseloomulikud liigid ning tõkestatakse puittaimede levik.

Inimtegevuse kõrval on luhaniitude kujunemise ja säilimise teiseks oluliseks teguriks regulaarsed üleujutused. Iga-aastane suurvesi takistab puittaimede kasvu ning tulvaveed kannavad luhtadele toiterikkaid setteid. Samas põhjustavad eri aastate ilmastikust olenevad üleujutused ka keskkonnatingimuste muutlikkuse luhtadel. Seepärast on luha taimekoosluste piirid pidevas nihkumises.

Luhaniitude, nagu teistegi pärandkoosluste teke, areng, püsimine ja kadumine on tihedalt seotud põllumajanduse arenguga. Karjatamise ja niitmise tulemusena ei ole luhad metsastuda ja neil kujunesid välja niidukooslused. Seal leidsid omakorda endale sobiva elukoha paljud looma- ja taimeliigid. Nii on see kestnud see kuni käesoleva sajandi alguseni ja pärandkoosluste pindala suurenes pidevalt.

Tänapäeval kipuvad aga luhaheinamaad võsastuma, kinni kasvama. Kuivematele heinamaadele naaseb aja jooksul mets, niiskematele aga pajuvõsa, mis muudab luha liigivaeseks ja ebahuvitavaks. Võsa all ei suuda kasvada enamik luhale omaseid liike ja luhaniit – üks meie esivanemate looduskultuuri näidiseid – lakkab olemast. Karuskose on selles osas olnud meeldivaks erandiks, luhaniitude hetkeseisund on hea. Traditsiooniline majandustegevus kestis siin kuni viimase ajani, niitmine lakkas alles 6 aastat tagasi, seoses omaniku vanadusega. Metsaservad on hakanud niitmata luhal kergelt võsastuma, kuid kõrge rohustu on hoidnud võsastumise aeglase.

Looduskaitse seisukohalt on Karuskose luht on suure väärtusega ja kuulub Soomaa rahvusparki sihtkaitsevööndisse. Ka Soomaa rahvusparki üks eesmärk on taastada ja kaitsta luhaniite. Tegelikult ei tähenda luhaniitude kaitse aga mitte nende kaitsmist, vaid kasutamist - pidevat tööd neid niites ja võsast puhastades.

1.2.3 Soomaa kaitsealused taimed

Siberi võhumõõk (*Iris sibirica*)

Siberi võhumõõk kasvab niisketel niitudel, puisniitudel ja luhtadel. Soomaal leidub teda rohkesti Tõramaa luhal ning Halliste puisniidul. Siberi võhumõõk armastab kasvada suurte kogumikena, kus võib korraga olla kuni 70 taime.

Taim ise on püstise, kuni meetri pikkuse varrega. Juurmised lehed on kitsa ning varrest lühemad. Varrel on kolm varreümbriselist lehte. Õied paiknevad varre tipus, kahe või kolme õiega õisikus ja on tumesinise värvusega. Iris õitseb kesksuvel juunis ja juulis ning on siis luhad täis siniseid õlilaikusid.

Eesti suuremad kasvukohad asuvad Lääne-Eesti soisel rannaniitudel, Soomaal ja Emajõe luhtadel.

Niidu-kuremõõk (*Gladiolus imbricatus*)

Niidu-kuremõõk kasvab niisketel niitudel, puisniitudel ja luhtadel. Soomaal leidub peamiselt Lemmjõe äärsetel väiksetel luhaaladel. Halliste puisniidul ja üksikutel Tõramaa jõe äärsetel luhaheinamaadel. Armastab kasvada enamasti varjukamates kasvukohtades, mis ei ole otseselt avatud tuulele ja päikesevalgusele.

Taim on püstise, kuni 60cm kõrguse varrega. Lehed on lineaalsed, kitjad ja tipus teritunud. Õied paiknevad tipmises ühekülgses õisikus. Värvuselt on õied punased, sinaka varjundiga. Soomaal, Lemmjõe kaldal on leitud üksikuid valgete õitega isendeid. Niidu-kuremõõk õitseb südasuvel ning suve teisel poolel. Rõõmsalt säravad gladiooli õisi võib leida juulis – augustis.

1.2.4 Soomaa imetajad

Soomaa mitmekesised maastikud pakuvad sobivaid elupaiku nii suurtele kui väikestele loomadele. Siin on 45 imetajaliigi elupaik. Sageli võib näha põtru, kes on siin läbi aegade oma eluga hästi toime tulnud. Arvukuse madalseisu perioodidel on põdra pelgupaigaks olnud sood. Metssigu ja metskitsi ei ole Soomaal kunagi palju elutsenud, kuna nende käekäik on otseselt

seotud siin ennast koduselt tundvate huntide ja ilvestega. Marjade küpsemise ajal võib Soomaa metsades kohata ka karusid.

Soomaal elab kümnekond liiki väikeimetajaid. Siili, mäkra ja tuhkrut on vähe, sest märg maastik neile ei sobi. Kõikjal võib see-eest kohata kährikut ja rebast, veidi harvem oravat, valgejänest ja metsnugist. Vanades lammimetsades elutseb Eestis üliharuldane lendorav.

Poolveelistest imetajatest ilmestavad jõgesid kõige enam koprad oma pesakuhilate, üles paisutatud kraavide ja ojadega, ning toiduks ja tammi ehitamiseks langetatud puudega. Kõikidel suurematel veekogudel tegutsevad saarmad, palju on ka mägrit ning võõrliikidest minki.

Metsade ja niitude vahel looklevad jõed on kalarikkad, kokku on siit leitud seitseteist kalaliiki. Tavalisemateks on haug, särg, viidikas ja ahven, leidub ka haugi, turba ja latikat.

Kui rabad ärkavad talveunest, hakkavad häälitsema rongad; metsised ja tedred mängivad oma kevadisi armumänge, kaua ei lase ennast oodata ka sookurg. Kevadsoojad toovad kohale ka sellised linnud nagu räät, väikekoovitaja ja mudatilder. Soomaal on linde nähtud üle 160 liigi, neist haruldasemad on kaljukotkas, rabapüü, mudanepp, väikepistrik, rabapistrik ja alles mõne aasta eest siia kolinud rohunepp. Toitumas on nähtud ka rabapistrikku.

1.2.5 Soomaa kotkad

Eestis pesitseb kuus liiki kotkaid, need on: merikotkas, madukotkas, väike-konnakotkas, suur-konnakotkas, kaljukotkas ning kalakotkas. Soomaa rahvuspargis on tõestatud kahe kotkaliigi pesitsemine – kaljukotkas ja väike-konnakotkas. Merikotkast ja kalakotkast on vaadeldud rändel. Tänapäevani pole tõestatud (s.t. puudub pesitsusaegne pesaleid) madukotka ja suurekonnakotka pesitsemine, ehki seda kahte liiki on pesitsusajal Soomaal vaadeldud.

Arvukaim Soomaal pesitsevast kahest kotkaliigist on väike-konnakotkas. Seda suurekonnakotkaga sagedasti vahestusse aetavat lindu pesitseb rahvuspargis 5-6 paari. Liigile sobivad pesitsemiseks ka rahvuspargi väljajäävad alad. Nii on teada Soomaa rahvuspargi vahetus läheduses pesitsemast 4 väike-konnakotka paari.

Pesitsemiseks sobivad liigile luhtadeäärsed kuuse-segametsad ja lodud. Kui pesa rajatakse luhaservast kuni 500 m kaugusele, siis saagijahile käiakse peamiselt ikka heinamaadel ja

luhamaadel. Pesapuuna kasutatakse peaaegu eranditult kuuske. Suurtest okstest ehitatud pesa paikneb tavaliselt vigastatud tüve „jõnksul”, harvemini külgakstel ja oksahargis. Aprilli lõpul mai algul ehitakse pesa värskete puuokstega. Ehitamiseks kasutatakse võrdselt nii oksapuu- kui ka lehtpuuoksi. Samal ajal võib vaadelda ka kotkapaari mängulendi, mis näitab teistele liigikaaslastele pesitsusterritooriumi hõivatust. Alates mai algusest on pesas 1-2muna. Pojad kooruvad tavaliselt juuni keskel. Juhtub kooruma kaks poega, siis lennuvõimestub tavaliselt ainult üks, see, kes on saagijagamisel ning omavahelistes duellides tugevam. Lennuvõimestunud kotkapoegi võib luihtade kohal lendamas näha alles augusti algusest. Kui esimesi linde kohtab „talipuhkuselt” naasnuna aprilli alguses, siis lahkuvad väike-konnakotkad meilt hiljemalt oktoobri alguseks.

Saagijäänustest on määratud väike-konnakotka toidusedelis siili, mutti, urhiirt, väikekarihirt, konni, värvulisi. Ühel kotkabaaril on täheldatud „siililembest” toitumisharjumist. Nii on pesast ja pesa alt leitud kotkapoegade pesakondade kaupa toiduks toodud siile.

<http://arhiiv.soomaa.com/?id=63&lang=est>

1.3 Soomaa iseärasused

Rahvusparki üheks eriliseks looduslikuks iseärasuseks on ulatuslikud ja pikaajalised üleujutused need on ainulaadsed kogu Põhja-Euroopas.

Soomaa jõgedel on komme kaldaäärseid maid ja metsi üle ujutada, tasasest reljeefist ja jõgedevõrgu omapärast tingitud uputused pole soomaalastele loodusõnnetus, vaid üpris regulaarne nähtus, mida viiendaks aastaajaks kutsutakse. <http://haabjas.blogspot.com/search/label/haabjas>

1.4 Soomaa viies aastaag

Elu Soomaal sõltub ilmastikust rohkem kui kusagil mujal Eestis. Eelkõige on Soomaa teinud tuntuks siinsed suured üleujutused. Kui suurvesi Sakala kõrgustikult alla tuleb, ei suuda Soomaa jõed seda korraga ära mahutada. Nii valgub vesi luhtadele ja metsadesse ning ujutab üle teedki,

katkestades ühenduse välisilmaga. Mõnel aastal on kevadine suurvesi tõusnud ligi meeter päevas ja niimoodi 3–4 päeva järjest. Suurvee tulemusena kujuneb Riisa üleujutusala, mille pindala on küündinud kuni 175 ruutkilomeetrini. Maksimaalse üleujutuse korral moodustub veteväli, mille suurim laius ulatub 7–8 kilomeetrini. Järsunõlvalised rabad jäävad saartena vetevälja keskele. Suurvett koos üleujutusega on Soomaal nimetatud ka viiendaks aastaajaks, sest see kordub siin peaaegu igal aastal.

2 TORI MUUSEUMI ARHIIVIST

2.1 Suurvesi

2.1.1 Vesi tõuseb

Ümbritsetuna soodest-rabadest kannatasid Tõramaa ja Riisa mitte ainult muust maailmast eraldatuse, vaid ka sagedaste üleujutuste all, mis tabasid külasid pea igal aastal, aga mõnikord ka mitmel korral ühe aasta jooksul: reeglina küll kevadel, aga vahel ka sügisel või talvel. Seetõttu oli Tõramaal käibel ütlemine (kuuldud Maria Riisilt), et Tõramaal on viis aastaaega: kevad, suvi, sügis, talv ja suurvesi, kusjuures viimane võis eelmistega suvaliselt kattuda ja ühte kuuluda. Suurveeala on piiratud ühest küljest Kikepere raba, teisest Kuresoo ja kolmandast Öördi rabaga. Suurveeala ulatub piki jõgesid üle 20 km ja rohkem. Ala läbimõõt kõige laiemast kohast on aga enam kui 8 km. Riisa küla juures ulatus veetaseme kõikumise absoluutne amplituud ajavehemikul 1924-1795 5.46 meetrini.

Üleoja Mihkel Riis arvas (1977. aasta detsembris), et iga kevad võib suurvee kaela tuua - kui sügisel maa vett täis jääb, kevadel jääkooriku peale tõmbab, äkitselt sula teeb, siis ongi käes. Veel pole lihtsalt kuhugi minna. Mihkel Riis jutustas: "1939./1940. aasta talvel oli nii palju lund, et hangede takka paistis ainult hobuse look, kuid sügis oli kuiv. Lumi tuli kuivale ja sulale maale. Kevadel ei tulnud vesi ojast-jõest väljagi. Maa võttis lumevee vastu. Kui aga Viljandimaalt veed alla tulevad ja Aesoos kokku saavad, jääb Halliste tõmme seisku ja uputus ongi käes.

J. Liinson kirjutas ("Halliste ja Kõpu jõe kevadised suurveed", "Eesti Loodus" nr. 4, 1971), et üleujutuse põhjustab kevadisel lumelagunemisel tekkiv tulvavesi, mis Viljandi poolt tulles otsib teed Pärnu lahte. Viljandimaal, kus paikneb jõgede ülemjooks, on maapind kõrgem ja künklikum, mistõttu sulamine ja ärajooks kiire. Suhteliselt madalal ja lausikul suudmealal voolavad jõed aga aeglaselt ega suuda kogu vett edasi kanda. Pealegi ühinevad selles piirkonnas Sillavalla ja Lemmjõgi ning kevadeti veerikas Tõramaa oja. Peamiseks takistuseks Halliste ja Lemmijõe teel Pärnu jõkke on aga Navesti, mis jookseb neile peaaegu risti vastu. Navesti jõe

veevool on kiirem ja edasiminek Pärnu jõkke sirgjoonelisem. Halliste veed peavad aga Pärnu jõkke jõudmiseks tegema peaaegu täispöörde tagasi. Kõik need põhjused koos ongi nähtavasti suurvee peamisteks tekitajateks.

Avo Müdel ("Maatõus seab jõgedele tõkkeid", "Eesti Loodus" nr. 9/10 1991) annab asjale aga mõnevõrra teistsuguse seletuse. Ta väidab, et Pärnu jõe vasakpoolsete lisajõgede (Navesti, Halliste, Raudna, Lemmijõgi) tegevust mõjutab maakoore tektooniline rike, mistõttu loodes kerkib maakoore kiiremini. Ei ole võimatu, et tõus suureneb astmeliselt piki paralleelseid kirde-edela suunalisi murranguid. Üks selline murrang võib Navesti jõe vastu. Seega toimub äravool Sakala ja osalt ka Pandivere kõrgustiku lõunanõlvadelt (Navesti jõena) vastu maatõusu - ülesmäge. Tagajärjeks on nende jõgede erosiini vaibumine loodes. Sellest räägib ka Navesti, Halliste, Sillavalla ja teiste jõgede suudme poole vähenev pikiprofiil. Et äravool on takistatud, tekibki jõgede alamjooksudel sageli suuri üleujutusi. See on soodustanud ka suurte soode (Kuresoo, Kikepera) kujunemist Halliste ja Navesti vahelisel alal.

Tavaliselt kulgeb veetõus seaduspäraselt. Kuni kaldad on veel piiriks, tõuseb vesi kiiresti, siis aga tõus aeglustub. Sel ajal liigub Lemmijõe ja Halliste suudmealal jõesängis vesi suhteliselt aeglaselt, Tipu ja Sandra küla piires tõuseb aga ruttu, sest kohtub oma teel looduslikku takistust - Pääsmaa laant ning Lemmijõe suudmeala. Neist üle saanud, alustab vesi tõusu ka Lemmijõe ja Halliste suudmealal, s.o Tõramaa ja Riisa külas. Nüüd kohtub Halliste vesi ka Navesti jõge, mis surub seda isegi veidi tagasi. Kaldad on siin aga küllaltki kõrged ja seega pole veel laialivalgumise võimalusi. Tõramaa ja Riisa Küla Piires tekib seega nagu paisutagune. Veetõusu võib suurendada veel vihk või ka jääsulg Pärnu jõel. Kui vesi on saavutamas kõrgseisu Halliste suudmealal, hakkab ta tase Sandra ja Tipu külas juba langema - tavaliselt üks-kaks päeva varem üldise alanemise algusest.

(Urmas Haud "Metsade rüpes, jõgede kaldail" käsikiri Tori muuseumi arhiivist lk 29)

2.1.2 Ettevalmistused suurveeks

Suurvee tavaline kestus oli poolteist-kaks nädalat, mõnikord ka kauem. Suurvett ei kardetud, aga ikkagi oli ta nagu rikka sugulase küllatulek. Tasase kohinaga hakkas vesi rabadest valguma, lumeräbu ees veeretades. Kui pühapäeval vesi jõekaldal pole tulnud üle saani jalaste, siis esmaspäeva õhtul ulatanud lauda ukse ees juba ree põhjani. Kui hommikul süngist tõustes jalad vette sulpsatasid, öeldudki "näe, külaline toas!".

Vanematele inimestele andis kevadine lumelagunemine palju tööd ettevalmistustega suurvee tulekuks. Leiba küpsetati mitu tegu, sest pärast suurvett tulid veel ahjud kuivatada ja parandada, enne kui jälle tarvitamiskõlblikeks said. Põrandatele pandi risti lauad ja titsiti lakke kinni, et põrand ei tõuseks üles, muidu kapid ja kummutid maoli. Väljakirstud tõsteti pukkidele, osa vilja veeti lakka. (Kord jätnud Karuskose peremees odrakoti rehetuppa pingile, arvanud, et mis tast ikka ära viia. Vee alanemise järel olnud kott täis odralinnaseid, ahjukoldes aga 5-naelane purikas.) Lambasõnnik tõusis koos lammastega, aga suuremate loomade jaoks tehti valmis parved, puuriidad köideti aia külge jne. Kui vesi parved loomadega kõrgele tõstis, võeti osa laudalage ära.

Kord suurvee ajal aetud Karuskose metsavahi loomad kõrgema põnta peale, umbes kilomeeter kodust. Lüpsjad käinud sinna lootsikuga. Võõra koha ja külma tõttu tulnud loomad omal algatusel põntale tagasi. Ühe kõrgema suurvee puhul olnud loomad lakas. Talitamas käidud läbi katusekelba. Tõnistoa sealaudas leotatud pakud sõnnikule, uks nende peale ja uksele vana kult. Söögiiviimise ajal olnud hüpanud kult lootsikusse. See vajunud ja mõlemad kukkunud vette. Siga roninud kiiresti vanale kohale, talitaja märjana lootsikusse. Arul tõusis vesi rehe alla, kuhu oli paigutatud siga. Otsides kuivemat kohta, tuli see tuppa. Vesi järele. Siga pugunud ahju, vesi ka sinna järele. Peremehe voodi oli tagakambriks, õled sees. Kui peremees õue läks, hüppas siga voodisse. Toimetused tehtud, tuli peremees tuppa. Nägi - ase võetud, ronis ahju peale.

Suurvee kõrgeim seis oli 1931. aastal, kui üle ujutati Halliste puisniidul ja temaga piirnevatel aladel tavalise 30-40 km² asemel üle 200 km². Kevadise suurvee ajal kadus kogu vundament

vee alla. Seekord lõhkusid Mihkel ja ta isa Tõnis oja silla lahti ja parvetasid lauda juurde. "Silla talad ulatusid parajasti risti üle lauda vundamendi. Ladepuud panime peale. Laudas oli nii sügav vesi, et veistel ainult pead ulatusid veest välja. Lehmad upitati põranda peale, sead põrsastega laudile. Emis nihutas kärsaga laudi laepuud laiali ja põrsad kukkusid uuesti alla vette. Ära uppus üksainus, see kes hakkas uksest välja pääsenuna ümber lauda ujuma ja jäi kapsaai lippide vahele kinni."

Madalamatel heinamaadele tehti kõrged kuhjaalused, et suurvesi heina ei leotaks. Riisal olid kuhjaalused umbes 1m, Karuskosel aga nii kõrged, et inimene võis püsti kuhja all seista. Ristilöödud vaiadele laotati puudest alus, sinna pandi heinad. Kuhja mahtus 25-30 kahehobuse saadu. Kuhja otsas oli kaks meest. Kui kuhi kõrgemale tõusis, pandi vastu kuhja redel. Redeli peal olev mees toetas selja vastu kuhja ja võttis alt andja käest heinad vastu. Alt andjal oli abiline. Pika varrega hangu otsa võeti heinad. Abiline astus välimist jalakülgepidi hangu varre otsa peale. Sisemise jalaküljega ei tohtinud astuda, sest varre libisemise või murdumise korral võis vars abilist vigastada.

Heinad püüti küll talveteega kevadpoole ära vedada, kuid vahest jõudis suurvesi ette. Selleks asetati 3-4 lootsikut kõrvuti. Võeti kaasa õhukesed lauad, pakul ehk postil väänatud vitsahunnik, samuti köied ja sõuti heinamaale. Lauad pandi risti lootsikutele, veeti hagu ja puid, tihti ka hobuseid ja vankreid üle jõe (kui vesi kõrge oli ja silda peal polnud).

(Urmas Haud "Metsade rüpes, jõgede kaldail" käsikiri Tori muuseumi arhiivist lk 30)

2.1.3 Elu suurvee ajal

Suurvesi tõi kaasa nii nalja kui pahandust. Noored inimesed ootasid eriti kevadise suurvee saabumist nagu pühi. Suuri töid siis teha ei saanud. talitused taganesid lauta ja tuppa. Käidi kalal ja jahil, sõideti lootsikutega ja parvedega lusti. Õhtuti kogunesid kõik Tõramaa küla noored mõnda varjulisse habajasse kokku, kus lauldi ja mängiti pilli. Vaiksel õhtul kostus mitme küla - Tõramaa, Riisa, Kõduküla - laul üle lageda veevälja.

Taluhooned olid ehitatud küll kõrgematele kohtadele, et just igal aastal vesi eluasemetesse ei tulnud, kuid siiski... Ka kõige suurema vee ajal, nagu jutustasid Maria Riis ja Elena Riis, Nõmmel ja Murrus vesi tупpa ei tulnud, Üleojal oli aga vesi ahjus.

Üleoja Mihkel jutustas: "Oli üks talvepäeva õhtu. Tulime isaga Pääsma jõe äärest kalu vaatamast. Vesi oli nii suur, et rehealuse väravast lootsikuga sisse sõitsime. Purded viisid toast eeskambrisse ja pealtkambrī trepi juurde. Lootsikud sidusime rehealuse ukse lingi külge. Tuul viis nad minema kuuse hekki. Pidi poolest kerest vees järgi sumama. Ükskord õhta mängisime Abaja rahvaga pealtkambris koroonat. Harmoonikud, kandle, mandoliinid mängisid vee peal. Tüdrukud laulsid. Vaatasime isaga, üle kümne lootiku oli Musta alla, Nõmme kohta kokku aetud. Äkki kõik vait. Eks Bachmanni Jaani suur lootsik kolmeteist-neljateist poisi-tüdrukuga ümber läind. Siis olid kõik kiired kodu sõudma. Viiekümne kuuenda 1. mail oli nii ilus vaikne, vana lotiga sõitsime isaga kõik küla läbi. Kahekümne teise aasta kevadi, suurel neljapäeval vedasime isaga veel puid. Lumi oli vööni. Äkki läks sulale. Öö ja päeva tuli sooja vihka. Siis lõi päikese ka valla. Vesi muutkui tõusis. Metsas kändude vahel vulises nagu tõkke peal."

Riisalastel tulnud suurvee ajal matus ette. Et teed täielikult vee all, sõideti Tori surnuaiale kõigi matuselistega parvedel. Levi paisul saanud nad esimestes murdlainetes parasjagu kasta - kõige rohkem surnu, sest kirst oli seotud parvepõhjale. Matuselised peatanud parve Tõngi oja suus, tõstnud surnukirstu otsa püsti, et vesi välja nõrguks, teinud tulelõkke, et end veidi soojendada ja avanud õllevaadi. Lāinud raasike aega... Viimaks viinud surnu samast üle surnuaia müüri ja matnud maha.

(Urmas Haud "Metsade rüpes, jõgede kaldail" käsikiri Tori muuseumi arhiivist lk 31)

2.1.4 Pärast suurvett

On omaette küsimus, kuidas elada edasi, kui toas on rohkem kui nādalapäevad olnud vett põlvini. Isegi palkidest heinaküünid viis vesi vahel teise kohta, rāakimata muudest pisi- ja mittepisiasjadest. Pärast uputust jääb krohvile või tapeedile kõrgeima veeseisu märk. Ahjus ei saa mitu nādalat korralikku leiba küpsetada, sest seal oli ju vesi. Põrandalauad on paisunud,

kõntsased ja krohvribu täis. Mööbel... Uksed seisavad lahti, sest needki on paisunud ega saagi neid sulgeda. Pealegi tuleb ju tube kuivatada-tuulutada, peab konnad välja juhatama jne. jne.

Eriti palju jäi suurvee alla metsa. Kevadine suurvesi ise metsale kahju ei teinud. Ka heintaimed ei kannatanud selle all. Heinamaadele jäi pärast suurvett vaid kerge muda ja kõntsa kord väetiseks. Olukord oli halvem, kui suurvee ajal tegi äkki veel kõva külma, nii et vesi jäätus. Külmade püsides hakkas veetase kiiresti langema, mis oli metsale väga ohtlik. Pärast vee alanemist jäi jää kogu oma raskusega noortele puudele ja põõsastele, mis sai tihtipeale neile saatuslikuks. Suurematel puudel püsisid tihti kuni suve teise pooleni rõngana kõrgema veeseisu märgid.

Halb olukord oli ka põllumaaga. Vesi uhtus eriti tugevama vooluga kohtadest ära palju mulda, jättes põllu plingiks ja lahjaks. Nisu talus sellist kohtlemist paremini kui rukis. Voolukohtadest uhuti aga taliteravili koos juurtega ja sealt võis juba ette arvata kehva saaki. Veelgi hävitavamalt mõjus aga suvine suurvesi. Heintaimed ja põlluviljad nägid pärast sellist suurvett välja kui lina pärast leotamist ning kartul hävines hoopiski. Näiteks 1928. aastal jäid peaaegu kõik selle piirkonna majapidamised ilma heinata.

(Urmas Haud "Metsade rüpes, jõgede kaldail" käsikiri Tori muuseumi arhiivist lk 32)

2.1.5 Palgiparvetus suurveega

Suurveest lõigati ka kasu. Kevadeti käisid Tõramaa mehed koos Riisa küla meestega Pärnu parvetuskontori palke parvetamas - tavaliselt Kõpu, Raudna, Sillavalla ja Lemmjõe, harvemini Halliste kesk- ja alamjooksul.

Nagu kirjeldab metsavaht Mihkel Tilk, kes elas Tori Vallas Virkesaare talus: " Metsatöö algas pärast uusaastat. Valmis metsamaterjal veeti taluhobustega kusagile vaikselt jõekäärule ning tahveldati aluspuudele. Talvel varuti ka parve sidumismaterjal ja valmistati väädid. Kohe pärast jääminekut seadis parvemeeskond end parvetusvalmis. Igal mehel pidi olema leivakott, milles päts leiba, piisavalt silku, võid, suhkrut ja suitsuliha. Paari parve kohta võeti keedunõu tee

valmistamiseks. Vaarikavarsi ehk "jänese poe teed" leidis kõikjal. Varustuseks olid väiksed kirved, üksikud poontsakid (pootshaagid), köied. Riietuti ilmastikukindlatesse soojadesse rõivastesse. Magamisriideid kaasa ei võetud: puhata sai pehmetel kuuseokstel.

Raudnal algas lahtine parvetus tavaliselt Lellu talu alt, kus jõkke aeti esimesed palgid ja titsid (paberipuud). Teel parvis kasvas kaldal olevate leoplatside arvel. Parve valmistamiseks seoti palgid väätide abil lattide külge, kusjuures külgmised- tiivapalgid- kinnitati ainult eest. Nõnda, pooleldi vabalt ujudes, kaitsesid need sidemeid, kui parv juhtus kivi riivama. Igasse kihti paigaldati 18-25 palki. Kihid ühendati omavahel okslike titside abil. Parv koosnes tavaliselt neljast kuni üheksast kihist. Kolm viimast olid väga raskesti juhitavad ning said kärestikest alla sõites alati vigastada. Need öeldi olevat noorte ahnete meeste omad.

Parvetamisega juhtus ka õnnetusi. Kaks Kõpu meest viinud suurvee ajal parve Pärnu. Jalgsi tagasi tulles eksinud teelt ja läinud Sorkunile. Peremees Jaak lubanud nad lootsikuga Tõramaale viia. Halliste niitudel lainetanud kõva tuule tõttu vesi nagu merel. Ühepuulootsik pole suutnud suurte lainetega võidelda ning vajunud. Mehed karjunud appi, kuid lähedal ei ühtegi hingelist. Kõpu mehed pääsenud viimaks kuhjalavale, Sorkuni Jaak roninud lepa otsa. Pealtvett sõitnud parvelised. Nad kuulnud küll appihüüdmist, kuid et parved aeglase voolu tõttu pikkamisi, vaid ritvade tõukamise teel edsi liikunud, võtnud õnnetuskohale jõudmine aega. Kui parvelised ligi saanud, olnud mehed külmast kanged ja elutud. Nad võeti parvele, kuhu tehtud tuli. Ühele neist tulnud elu sisse, kuid Riisale jõudes pandi kaks surnut kaldale. Kui järgmisel hommikul Vändra arst kohale toodi, katsutud neid Nõmme saunas soojendada, kuid oli juba hilja. Arst arvanud, et oleks nad kohe sooja kätte viidud, vast oleks ellu ärganud, sest neil polnud uppumissurm, vaid raske külmetus. Hiljem öeldud, et Sorkuni Jaak uppus lepa otsa.

(Urmas Haud "Metsade rüpes, jõgede kaldail" käsikiri Tori muuseumi arhiivist lk 32,33)

2.1.6 Lootsikud

Lootsik oli Tõramaal suurvee aegu ja üldse kõrge veeseisu korral ainsaks liiklusvahendiks. Lootsikuga käidi kalal, jahil ja veskil, veeti heinu ja sõideti lusti. Veskil käidi, nagu Üleoja

Mihkel Riis 1977. aastal jutustas, vaid aruharva vankriga, sest puutelgedega vankrid ei kannatanud pikka teed. Veskile sõuti ühest puust lootsikuga Viidikale ja Pöördesse, samuti Aesoosse. Käidi ka Jõesuus, Levil ja isegi Suurejõel. Pärioolu veskile sõit oli lõbuasi, ainult suuremaid kive pidi passima, et lootsikut nende otsa kummuli ei ajaks. Jahu- ja tangukoormaga tagasi vastuvoolu tulek oli raske. „Olen tulnud Meiekosest üles kottpimedal ööl ainult veekohina järgi. Pöördest tulles oli esimene takistus Viidika pais, siis Kuke tõke, seejärel Jaagussaare kosk. Kõige pikem oli Meiekose kosk“, jutustas Üleoja Mihkel Riis.

Lootsikuid hoiti väga. Kui oli vaja veskile minna, siis Andres Riis sidus lootsikule haod alla ja lohistas hobuse taga Tõramaa oja äärde. Tagasi toa juurde toodi lootsik samal viisil ja uputati laudile. Tal oli kaks lootsikut. Suuremat kasutati ainult hädasunnil suurvee ajal ja veskil käimiseks. Väiksema lootsikuga käis jahil ja kalal. Ööseks tõmmati lootsikud kummuli kaldale.

Ka järgnev on Mihkel Riisi pajatus: „Tõramaal olid kõik lootsikud ühest puust välja raiutud, enamasti haavast, vahel harva ka pärnast. Sõuti ühe mõlaga. Kõige ilusam ühest puust lootsik oli Musta talu peremehel Jüril. Selle tegi Aleksander Olev (Oolepi Aleksander). Kandis kuut-seitset meest. Oli väga ilusasti laotatud, seest- ja väljastpoolt tõrvatud. Ilusad õhukesed küljed, kaared ja kõrged otsad olid tal. Kõige paremad lootsikutegijad olidki Oolepi Aleks ja tema vend Jüri. Oolepi Aleks tegi heal aastal kolmkümmend ühest puust lootsikut – kõik oma ilusa shniti järgi. Riisal tegid Riisi Sergei ja Kõlliaru Jaan, aga nende lootsikute küljed olid liiga paksud ja rasked.

Tõramaal Tulla Tõnis (Tõnis Kimmel) proovis ka teha, aga laotamise ajal ajas alati lõhki. Oolepi Heino tunneb ka seda tööd, aga kuigi ilusaid lootsikuid ei tee. Andrese Miia (Maria Riisi) lootsik on tema isa Andrese tehtud – Oolepi Aleks aitas laotada. See on vana lootsik, tehtud varsti pärast Vabadussõda. Puu leidis Andres Riis Karuskose kohal riigimetsa langist, aga arvata on, et Karuskose Leena kasupoeg Mihkel Põhjala, kes ka seda tüve ihaldas, raius puu enne mahavõtmist hambaid täis. Natukene vigastatud see lootsik on, aga ilusa kujuga kuuemehe lootsik.“

Nagu sellest jutust on näha, iga mees lootsikut teha ei osanud. Kõige paremad lootsikut teinud Kõlliaru Mihkel. Tema lootsikud seisnud hästi tasakaalus, polnud kipakad ja ei läinud kuivades lõhki. Kõlliaru Jaani (Jaan Ooldingu) tehtud lootsikud olnud aga aina kummuli, nii et üks neist isegi oma meistri uputanud. Lootsikud tehti suurest haava saepakust, vahel ka pärnast. Aadujaani viimasel peremehel Jaan Riisil olnud umbes 1910. aasta paiku pärnapuust lootsik, mis nii kerge, et tugevate kaelakünnapatega Aadujaan võtnud lootsiku äärest hammastega kinni ja tõstnud üles nagu koer pulga.

3 HAABJAS

3.1 Sissejuhatus

1920.-1930. aastatel olid haabjad Eesti igapäevaelus veel väga vajalikud. Sellest on meenutanud Arvi Jaagussaar:

/---/ Et võtsin teemaks ühest puust õõnestatud paadi ehituse kirjeldamise, siis just seepärast: olen kasvanud noorespõlves Tori vallas Riisa külas, kus tähendatud tarbeese oli nõ üks vajalikumaid igas majapidamises. /---/ Arvan, et on asjale kasuks, ja ei saa mööda minna kohalikke iseärasusi ja tingimusi mainimata, millest võis tekkida sarnane omapärane tarbeesemete valmistamine.

Tähendatud Riisa küla millest tahaks lühidalt jutustada, just selle omapära silmas pidades paikneb Halliste ja Raudna, ehk kohalikus mõistes Kõpu jõe ühinemise ja Halliste – Navesti kokkujooksu vahemikus. Nimetatud kohas olid talude hooned arvult 22 talul eranditult ehitatud jõe kaldale. Popsidel ehk saunikutel muidugi keda olid tol külas 13, kõik ääremaadel.

Kuid ka kohalikuks iseärasuseks oli ka see, et kohalik 3 kl. maantee mida korras hoiti kodanliku vabariigi lõpuaastatel hõlmas vaid 25 % külast. Kõik külavaheteed mis eriti kevadel-sügisel läbipääsmatud olid savise maapinna tõttu, surus tolele maakohale peale erilised nõuded liiklusel. Kui veel arvestada, seda et igakevadeti kohalik pukksild pealt lammutati, karta oleva kõrge veeseisu tõttu siis seisis jõetagustel majapidamistel liiklus hobuveokitega 3-4 nädalat. Kevadine suurvee oht mis kummitas küla elanikke nii 2-3 aasta järele perioodiliselt elanikke oli ka midagi erilist mida ei võinud ette kujutada need kes seda ei osanud aimata ja polnud tundnud omal nahal. See tungis isegi kuni 75 cm toa põranda pinnast, näit Kangru talus 1931.a kevadel. Jõgi oli muide, ja väljaspool üldiselt nimetamise väärsete kärestiketa, aeglase vooluga, lamedate kallastega, nõ „elusooneks“ mitmesugustel pisivedudel liiklemisel jne. Kui ehitati 1924 a kohalik Piimatalitus Ühisus, siis meierei ehitati ikka jõe äärde, sinna kaldasse eriline vee peal ujuv paadisild, platvorm. Ja võõrale, kes juhtus nägema pilti, mis oli väga omapärane, huvipakkuv elamus. Kui kogu küla sõudis sinna kokku oma ühest puust õõnestatud paatidega, kus sees lastiks kerged tinutatud plekist piimakannud (need olid kerged mäele kanda ja paadis polnud ka karta kloppimist nagu vankris). /---/

Lootsik kui selline oli vajalik jõeäärsetele elanikele. Sellega sõideti üle jõe, tehti omad pisiveod. Võeti isegi pikemad reisirid ette. Näit: käidi meiereis, heinamaal, veskil. Lapsena kuulnud juttude põhjal olevat kohalikud elanikud nendega sõitnud Pärnust soola ja muid kaupu tooma. /---/

Muidugi tingis selle, et teed kui need üldse eksisteerisid, olid võimatus olukorras. Võib ka oletada, et seda moodust kasutasid need, kellel polnud hobust, näit popsid, käsitöölised. Olen isiklikult palju kordi sõitnud viljaga veeteed mööda Riisa külast Aesoo külla veskile kuhu oli 6 km. Ka tean juhuseid, kus Tõramaa külast käidi lootsikuga samas, juba üle 12 km. Põhjuseks olid võimatud teeolud, kuid ka hoiti kokku hobutööjõudu sügis-põllutöödeks. Sõudmine toimus püsti seistes, tagaotsas „päras“ 1 ja teise kaare vahel „mõlaga“. See oli tehtud kergest kuuse lauast umbes 1.80 m pikk ja 10-12 cm laiast. /---/

(<http://www.chem.ut.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=1021861/Jaan> Jaan Keerdo
magistritöö; ERM KV 102. Arvi Jaagussaar. Paadi ehitamisest ja Riisa uputusest. 1964)

Haabjas ehk **vene** on ühepuupaat.

Haabjas on jõerahvale olnud igapäevaseks sõidukiks ja suurvee aja asendamatuks vahendiks ka koduõuel. Haabjaga käidi kevadiste ja sügiseste üleujutuste ajal poes, koolis ja isegi õue pealt riidast puid toomas. Sellesama kõige ürgsema veesõiduki põhjas viidi surnuid viimsele teekonnale. Pärast viimast sõda pandi mõnelegi haabjale mootor ahtrisse, kuid lõpliku löögi iidsele veesõidukile andis mitte tehnika areng, vaid ääremaade inimestest tühjenemine.

(<http://arhiiv.soomaa.com/?id=305&lang=est>)

3.2 Haabja üldiseloostus

Ühepuulootsik on pikk ning kitsas ühes tükis ehitatud alus. Selle juhtimiseks kasutab kalamees mõla. See tahutakse välja ühest puutüvest, kasutades tavaliselt jämedat haava- või pärnapuud. Paadile sobiva kuju andmiseks kuumutatakse haabja pardad lõkete ning kuuma vee abil pehmeks ja painutatakse laiali. Hästi ehitatud haabjad on kerged ning neid võib inimjõul üle veekogudevaheliste looduslike takistuste toimetada.

Tegu on ühe vanema paaditüübiga, mis on levinud peamiselt soome-ugri rahvaste juures. Eestis on haabjaehituse kultuur tänase päevani säilinud laialdaste üleujutuste poolest tuntud Soomaal.

(<http://et.wikipedia.org/wiki/Haabjas>)

3.3 Soomaa haabjas

Soomaalased ise kutsuvad haabjat ka ühepuulootsikuks või lihtsalt lootsikuks. Pärnu ja Viljandi vahele jääval Soomaal on haabjas olnud alati armastatud veesõiduk. Vesise ja suurte üleujutuste poolest tuntud alal on haabjas suurvee ajal vajalik kas või liikumiseks maja ja kõrvalhoonete vahel. Ühepuulootsikut on kasutatud ka kalale või jahile minnes, heinaveoks ja lihtsalt veesõiduks.

Soomaal valmistatud suurim haabjas on 7,2 meetrit pikk ja 1,4 meetrit lai.

Lennusadama ekspositsioonis olev Soomaa haabjas on 5,5 meetrit pikk ja 0,95 meetrit lai.

Keegi ei oska täpselt öelda, millal esimene haabjas valmis, kuid oletatavalt juba tuhandeid aastaid tagasi. Eestis on lisaks Soomaale haabjaid kasutatud laialdasemalt ka Lääne-Eesti suurimal Kasari jõgukonnal.

(<http://www.lennusadam.eu/et/tutvu-muuseumiga/siseala/soomaa-haabjas/object/24>)

3.4 Haabja ehitus Soomaal

Haabjaehitus algab sobiva puu valimisest – kõige paremateks pidas vanarahvas pärna ja haavapuud. Puu pidi olema pikk ning oksakohtadeta, läbinisti mädanikuta, selle langetamiseks

peeti sobivamaks ajaks talve. Väliskuju raiuti sigarikujuliseks ning vaadati hoolikalt, et kõik oksakohad väljaraiutavasse keskosasse jääksid. Keskosa õõnestamiseks kasutati vanasti spetsiaalset künakujulist puusepakirvest. Et nii küljed kui põhi lõppfaasis sobiva paksusega saaksid, kasutasid ehitusmeistrid, olenevalt piirkonnast, seina paksuse määramiseks koputamise või augupuurimise meetodit. Kui ühtlase paksusega kere valmis oli, täideti kuusepunniga ka augud. Järgmisena painutati eelnevalt niisutatud haabja küljed lõkke ning kuuma vee abil laiemaks – seda tööd tunti laotamise nime all. Kõige viimasena toimus toestavate kaarte paigutamine ning haabja viimistlemine.

(<http://arhiiv.soomaa.com/?id=64&lang=est>)

3.4.1 Haabja ehituse etapid

Haabjapuu valimine

Eestis kasvavatest puuliikidest oleksid kõige sobivamad haab ja pärn. Enamasti tehakse ühepuupaat haavast, võib teha ka pärnast kuid väga raske on leida nii sirget ja oksavaba puud. Haabjapuu peab olema sirge rüüga, ilma mädanikuta ja oksteta. Paremini töödeldav haabjapuu kasvab heas pinnases looduslike heinamaada, jõgede, põldude äärealadel. Puu peab olema lopsakas, valge koorega ja võimalikult kõrgel asuva oksastikuga

Puu langetamine

Puu raiumisaeg on sügis-talv, kui puu on surnud st. mahlad ei liigu puutüves. Õige kuufaaside silmaspidamise kõrval, piiras puude langetamisaja valikut ka tuule suuna valimise vajadus: ”Kõik puud, millest vettpidavat riista tahetakse teha, raiutagu kõva s.o. loode, põhja, ida tuulega ja et puu langeks vastu tuult. See pidi kaitsma lootsikut mädanemise eest. Usuti ka, et kui tüvi langeb kannust kaugele, saab sellest kiirekäigulise sõiduriista.

Kuigi haabjapuu valiti välja ja raiuti maha talvel, hakati haabjat välja raiuma alles kevadel. Kas puu langetamise paigas metsas või veeti hobusega hoonete juurde. Levinud oli ka vett mööda vedada ehituspaika.

Tüve koorimine

Saetakse tüvi pikkusega 5-6m. Puutüvi asetati maast kõrgemale, aluspuudele. See annab mugavama töökõrguse ja võimaldab palki kergemini keerata. Kui koor on tüvelt eemaldatud, tulevad hästi esile puu kühmud ja oksakohad.

Põhja loodimine

Põhja loodimine algab pärast tüve koorimist. Tuleb leida sobivaim külg põhjaks. Tüve hindamine käib silma järgi. Põhjakülje määrab eelkõige puutüve paine. Samuti arvestatakse oksakohtade paiknemist, mis ei tohiks jääda külgedele, kus parraste laialipainutamisel tekivad pinged ning võivad tekkida praod. Oksakohad jäetakse tüvepaku ülaossa nii, et need hiljem õonestamisel saaks välja raiduda. Haabja ahtri ja võõr tehakse sigari kujulised, hästi sihvakad ja voolujoonelised. Ahtri ja võõri voolimisel jäetakse mõlemasse ossa nn. otsaklotsid, mis jäävad raiumata kuni paadi kuivamisjärgse töötlemiseni järgmisel aastal. Varem asetati klotside ümber puuklambrid, nüüd kindlustatakse need raudklambritega. Lõpuks ahtri ja võõri välispind hõõveldatakse. Ühepuupaadi väliskuju otsustab millise välisilme ja veel liikumise kiiruse ehk ”jooksu” lootsik tulevikus saab.

Siseplaani õonestamine

Selle töö juures kasutatakse järgmisi tööriistu: puusepa- ja künakirvest, tänapäeval lihtsustab tööd mootorsaag. Kõigepealt võetakse ette mõlemad otsad ja seejärel need kohad, mida ei laotata. Kirvest tuleb osalt käsitleda, et haabja otstesse ei tekiks soovimatuid lõhesid. Raskem õonestustöö algab aga telgjoone lähedalt, kämblalaiuselt väljamõõdetud kohast sissepoole tungides, sisemuse raiumiseks kasutatakse künakirvest ja mootorsaagi. Kui õõs on saadud vajalikult suureks, võib parraste vahelist vahet puuklotside abil pisut laiendada. Sisemusse jäetakse kaarte kinnitamiseks nn. ”kabad”.

Parraste paksuse mõõtmine

Paadi pardad tuleb vesta nii ühtlaseks kui võimalik. Selle saavutamiseks kasutatakse järgmist meetodit: haabja kere väliskülge puuritakse kindlate vahemaade tagant ühlast sügavusega (2-3

cm) augud. Õige paksus on siis käes, kui siseplaani õõnestamisel augud nähtavale tulevad. Siis ei tohi enam sügavamale raiduda. Paksuse mõõtmiseks kasutatakse naasklit. Kui kaks augukohta on välja raiutud, silutakse nendevaheline pind ühtlaseks. Augud täidetakse kuiva kuusepuu punnidega.

Haabja laotamine

Haabja laotamine ehk haabja külgeda laialipainutamine. See töö nõuab kõige rohkem oskusi. See on vajalik sõiduriista ruumala suurendamiseks ja õige kuju saavutamiseks. Paat asetatakse kahele palgist alusele. Väliskülgedest umbes meetri kaugusele tehakse kogu lootsiku pikkuses maha lõkked. Haabja toorikusse valatakse mitu ämbritäit kuuma vett, millega pidevalt sisekülgi niisutatakse. Kui pardad on küllalt pehmenenud, hakatakse neid lelapulkade abil laiali painutama. Järjest pikemate pulkade asetamisega parraste vahele, kuni saavutatakse lootsikule vajalik kuju.

Kaarte asetamine

Kui paadid on õige kuju saavutanud, siis pannakse kaared. Kaared valmistatakse looduslikult kõverdunud kuusepuu juurtest ja painutatakse paadi pärasse. Kaarte arv sõltub paadi pikkusest. Tavaliselt pannakse 1 m peale 1 kaar.

Lootsiku viimistlemine

Valmis ühepuupaat jäetakse tavaliselt aastaks lahedasse katusealusesse kohta tuule kätte kuivama. Seejärel voolitakse lõplikult valmis haabja vöör ja achter. Jääpankade ja kividega kokkukõrgete pehmendamiseks kaetakse lootsiku esiosa terav serv metallvitsaga. Varasematel aegadel asetati tammeoksast kaitsevits. Enne vee peale viimist tõrvatakse ühepuupaati paar-kolm korda järjest.

Kokkuvõtteks võib öelda, et haavanotist haabja saamiseks kulub kaks aastat. Esimesel suvel uuristatakse tüvi kirvega (tänapäeval küll rohkem mootorsaega) õõnsaks; painutatakse («laotatakse») tulel kuumutades laiali (väga vastutusrikas tegevus, mille käigus paat puruneda

võib) ning tõrvatakse. Tõrvatud haabjas seisab terve talve kuivas, kuid õhurikkas kohas. Tema peremehe ülesandeks on sel ajal kaarteks sobivate kuusekändude otsimine (neid on raskem leida kui kereks sobivaid puid). Kui kaared kinnitatud, võib paadi vette lasta. Haabjaga on keerulisem manööverdada kui elegantse kanuuga. «Isegi keel peab suus otse olema!» kõlab üks hoiatus.

(<http://arhiiv.soomaa.com/?id=305&lang=est>)

4 USKUMUSI JA HUVITAVAT HAABJATEST

Vastavalt vanarahva uskumustele võis haabjaks valitud puu maha võtta vaid põhjatuulega kahaneva kuu ajal, kusjuures tähtis oli ka, et haab langeks vastu tuult. See pidi kaitsma haabjat mädanemise eest. Usuti ka, et kui tüvi langeb kännust kaugele, saab kiirekäigulise sõiduriista. Saarde kihelkonnast on pärit huvitav uskumus puu metsast väljaveo kohta: "et haabja kandevõime saaks suur, pidi veohobune olema mära".

Ahja jõe alamjooksu piirkonnas tavatseti reelinguid tõsta plankudega. See on hea näide vaheetapist, mis iseloomustab haabja arengut moodsaks laudpaadiks.

Siberi rahvas handid naljatavad, et haabjas sõitja peab keele hoidma tingimata keset suud – kes korra haabjaga sõita proovinud see teab miks.

Jaan Keerdo magistritöö alapeatükkide alt saab lugeda mahlakaid ja ümbernurga ütlusi või ka elutarkusi ja teineteisest vääriti arusaamade või otseütlemiste tulemeid. Need on legendid ja folkloor, mis käib meistrite haabjaehitusega ja nende suulise pärimusega tahes ja tahtmata kaasas.

Suulised allikad pärinevad eelmise põlvkonna meistrite suust kelle juhendamise all on haabjat ehitatud.

Ütlused:

Meistri käest küsitud, kust saab hea haabjapuu. "Riigimetsast virutad," tuli vastus.

Meistrilt küsitud, kuidas tunda ära õige puu. "Toetad selja ja perse vasta puud - tunnetad..."

Meistrilt küsitud, millisel aastaajal on kõige õigem aeg puu maha võtta. "Siis kui aigu om ja kuu peab ka õige olema."

Meistri käest küsitud, kuidas palgi metsast kodu tood. "Mõtsan ehitad," tuli vastus.

Meistrilt küsitud, miks ta kännu nii kõrge jättis. "Siin hää istuda."

"Meistrilt küsitud, kuidas om pakku mõistlik säilitada. "Ummuku nakkad kohe asjaga pääle."

Kinomees usutleb meistrit: "Mis sa vabal ajal ka teed?"

Meistrilt küsitud, milline saab olema püstuvus. "Tuleb vähem napsu võtta!" (Püstuvus on keha võime pöörduda tagasi tasakaaluasendisse, kui teda sellest välja viinud välisjõud lakkab. Külkaldele mõjuvat jõudu nimetatakse põikpüstivuseks ning pikikaldele mõjuvat jõudu pikipüstivuseks. Algpüstivus on tasakaaluasend.)

Meistrilt küsitud, mida teed. "Loodin põhja," vastas meister ja kuukas õlut peale.

Mootorsaagi nähes sõnas meister. "Käsitööd peab austama."

"Kuidas vanasti tehti?" "Kuusevitsaga tehti."

Meistrilt päriti, kust sa sellise lupe said? "Ma vana mõtsamiis."

(Lupe on tööriist puude ja ümarpuidu läbimõõdu määramiseks. Haabjaehitamisel on see vanaaegne traditsiooniline tööriist asendamatu).

"Kaua tuleb leotada?" "Suvi läbi võtt aega siis om laotatu ka."

Meistrilt päriti, kas mets niimoodi põlema ei lähe? "Aga öösel on ju hall maas."

"Kust malku saab?" "Veneajast saati kõik kohad võsa täis."

Meistrilt küsiti, miks mõni haabjas mädaneb viie aastaga, teine aga kestab paarkümmend aastat.

"Onu Ignati teadis, aga tema suri ära."

Meistrilt küsitud, miks ta seest ei hõõvelda. "Ma kerikun ei käi, vastanud meister."

Meistrilt küsitud, kust ta kaarepuud nii ruttu sai. "Karujahil käies juba ära silmatu."

Meistrilt päriti, miks sa haabjaid ehitad? "Eks ikka selleks, et rõõvpüügiga tegeleda."

Retkejuhilt küsitud, miks ta kirvest kaasas kannab. "Eks ikka selleks, et peale matka lõppu umbsõlmed lahti raiuda."

Mõlad

Retkejuht kärestikul matkalistele: "Kurat, vähem möla ja rohkem möla!"

Mõla on abivahend, millega saab haabjat liikvele panna. Mõla peaks olema paraja pikkusega, lastele oma mõõt ja täismehel oma, piisavalt tugev, võimalikult kerge. On suur vahe, kas päev läbi hoida käes möla, mis kaalub kaassõitja omast kilo jagu rohkem või on võrdse kaaluga. Hea möla on käepärane ja mõlemakäeline, mugav ja pinnuvaba. Mõlad valmistatakse samuti haavast. Kasutatav haavalaud peab olema oksavaba, sirge süüga, kaldkiuta, aastarõngas tiheda kasvuga - kaks mm aastas. Laua laius on 100 x32 ja pikkus 1400 -1700 mm (vt joonis 58). Valmis möla

laba laius on 100 mm ja pikkus 600-700 mm, varre osa läbimõõt 30 mm. Need on mõõdud, mis peaksid olema kõige sobivamad ja käepärasemad. Alustama peab lõike tegemisega. Selleks on parim materjal paks kartong. Joonesta mõla kartongile mõõdus 1:1, lõika kääridega välja, aseta lõige lauale ja märgi ära. Laba ja varre pikkust saad vastavalt vajadusele muuta, kas pikendada või lühendada.

Nimepanek

Vanakooli meistrilt küsiti, miks haabjal nime ei ole. "Ega ta mootorrattas ole, et numbrimärk man pea olema."

Uue ehitajate põlvkonna pealetulekuga tekkisid haabjatele ka nimed. Vanadele tegijatel oli see teema võõras. Haabjas oli majapidamises ikka tarbeese. Milleks panna loorehale või vedruvankrile veel nime.

Täna sel päeval on asi hoopis vastupidi. Teadaolevalt ei ole käigus ühtegi nimeta haabjat. Nimi sünnib ehituse ajal või mingi aeg peale kasutusse võtmist. Toon järgnevalt mõnede haabjate nimede saamislood.

NIPERNAADI- Haabjas oli kasutusel Pärnu Endla samanimelises teatrilavastuses.

LEHMAMAGU- nimi tuli haabja suurest keskkoha laiusest, mis kõrkjate, kaislate ja pilliroo vahel sõites kinni kippus jääma. Matkates tahtis edasi laotuda, tõmmates puruks keskmist kaart ja kinnitusrööre.

AASA- Eesti kõige suurem haabjas, mille meister nimetas oma tütre auks.

TÕRVATUD VÄLK- Sõiduomaduste poolest äraarvamatu käitumisega ja kiire käiguga haabjas. Meistril sõites lahutamatuks kaaslaseks hambus piip.

LUMÕVALL ehk **TIIBKLAVER**- Meister sõitis haabjapuud langetama minnes autoga teelt välja lumevalli. Hiljem matkalised pärast korduvaid vees olevaist puudest haabja ülevadamisi, olles ise väsinud, lisasid teise nime.

LAULUPEO LATSÕKÕ ROMMI- Puu langetuse päeval sündis metsnikul tütar. Oma esimese sõidu tegi haabjas laulupeotuld kandes Võrtsjärvest Viljandi linna.

Hilisemal ajal tänu veematkade suurenevale huvile on raske retkejuhil anda juhiseid või käsklusi haabjas olevaile sõitjaile. Puhkajate nimesid on võimatu pähe õppida. Seetõttu öeldakse sõitjatele nende haabja nimi, milles nad istuvad. Siit ka tüüpilised hõiked jõel, järvel või merel: „Metallika, tule kodu tagasi“, „Lennutaat, tõmba vasakusse kaldasse“, „Bone ja Mannu, hoidke suuremat pikivahet“, „Lendav Hollandlane, oota teisi järele“. Viimasel paaril aastal on tekkinud vajadus ka nimi haabjale nina peale kirjutada. Suurüritustel, kus on ühinenud mitme meistri haabjastik ja kus sõitjaid läheb teele kolmekümne ringis, on raske määrata meeskondi, kes-kus ja millega ning miks hakkab sõitma. Nime kirjutamine puutahvlile ja siis pardasse naelutamine ei ole otstarbekas. Haabjas on madala pardaga ja kui kuskilt okste vahelt või veetaimede vahelt läbi trügida siis takerdutakse ja õige pea on nimesilt kadunud. Mõistlik on nimi pardale sisse lõigata või siis lihtsalt värviga peale kirjutada.

Haabja vettelaskmine

Retkejuhi palve matkalistele: "Ärge haabjast vette laske."

Varasemal ajal, kui haabjas oli tarbeese, osteti ta lihtsalt meistri käest ära ja viidi koju. Seda siis jõgepidi sõites või hobuvankrile tõstetuna. Haabja hind oli 1970. aastatel sada rubla. See oli tollel ja varasemal ajal täiesti tavaline nähtus-üks tellis ja teine ehitas. Raha käis käest kätte ja sellega asi lõppes. Tänapäeval lastakse Eestis vette kaks- kolm haabjat aastas. See on erakordne sündmus ja ikka tegijad küsivad, kuidas õnnestus, kuidas on lood püstuvusega, kuidas allub juhtimisele, mis nimi on jne. Praegu on haabja vettelaskmine tema ehitajale suur sündmus. Kui see väliselt välja ei paista, siis sisemiselt käib ikka mingi nõksak läbi. Teiste meistrite hingeellu ei oska minna. Eestlane on kinnine tüüp, aga kui haabjale pannakse oma tütre või kallima nimi, siis otsustagu ja mõelgu igaüks ise edasi. Mida keegi sel hetkel lausub ja ohverdab või mis kokkuleppeid loodusega sõlmib on jällegi asi millest ei räägita. Haabja peaks vette laskma kusagil rahulikus kohas, kus ei ole lainet. Alguses vadatakse, kuidas tühi haabjas veel seisab. Seejärel on meistri enda kord teha väike tiir. Edasi tulevad juba koormuskatsed. Sõbrad, tuttavad jätavad väärtuslikumad esemed ja liigsed riided kaldale ning istuvad sisse. Sõidetakse üksinda, kahekesi, kolmekesi, neljakesi. Vahetatakse kohti, kõigutatakse haabjat, keegi seisab

vahel püsti. Kõike seda tegevust jälgib meister pingsalt pealt ja teeb oma peas järeldusi. Järeldused on edaspidi väga olulised ja tähtsad uue haabja ehitusel ja olemasoleva kasutusel.

Võrreldes varasemaga on haabjast, ühest hädatarvilikust elatusvahendist, saanud meelelahutusvahend. Kalastamise, vähipüügi, jahil käimise ja lihtsalt majapidamises vajalikust sõidukist on saanud lõbusõidu ja puhkamise vahend.

(<http://www.chem.ut.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=1021861/Jaan> Jaan Keerdo magistritöö)

5 TÄNASTE SOOMAALASTE MÄLESTUSI

Haabjat ei vajata täna enam otseselt ellujäämiseks, toiduhankimiseks ja liiklemiseks, seepärast otsitakse uusi rakendusvõimalusi. Üheks uueks suundumuseks on loodusretked. Linnastunud ja loodusest võõrdunud inimesi viiakse haabjate abiga tagasi loodusesse, kus neile korraldatakse nii ühepäevaseid matku kui ka mitmepäevaseid ööbimistega püstkojas ja lõkkel toiduvalmistamisega. Retkede eesmärk on koolitada inimesi vabas looduses, et nad õpiksid tundma puid ja põõsaid, linde ja loomi, kalu ja putukaid ning erinevaid taimi; omandaksid teadmisi keskkonnakaitsest, jätkusuutlikust ja säästvast ning võimalikult vähe jäätmeid tekitavast majandamisest ning rohelisest mõtteviisist; luua inimestes arusaamist, et me oleme kõik osa ühest suurest tervikust. Teine suurem suund on Eesti ajalooliste veeteede tundmaõppimine ja kasutamine.

Nii viidi 2009. aasta laulupeo „Üheshingamine“ tuli esimest korda laulupidude 140-aastase ajaloo jooksul Tartust Tallinna mööda veeteed viikingilaevaga, kalepurjeka ning haabjate ehk ühepuulootsikutega.

(<http://www.chem.ut.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=1021861/Jaan> Jaan Keerdo magistritöö)

5.1 Aivar Ruukeli Soomaa mõtisklusi perekond Kiisale

Aivar Ruukel meenutab 2014. aasta sügisel:

„Esimest haabjat nägin 35 aastat tagasi (1979), kui tulime Jõesuusse elama. Olin siis 12 aastat vana ja käisin 6.klassis. I veerandi olin Sausti koolis ära, siis tulin koolivaheajanaädalaks Tarvastusse oma isaema ja –isa juurde. Koolivaheaja lõppedes tuli Ain Ruukel meile pika topeltkabiiniga GASiga vastu ning tõi meid Jõesuusse. Tulime sealt Tarvastust üle Kõpu, millest mäletan kahte asja, et Rätsepa kohalt hakkasid Jõesuu tuled paistma ning see tundus nii äge, et see ongi see koht kuhu me läheme ja mäletan seda, et tulime Jõesuusse läbi soo.

Ain Ruukel sai oma kätte mootorpaadi, ta tegeles kalastamisinspektorina, millega me siis jõe peal ringi kihutasime. Jõesuus panime tuurid sisse ja sõitsime Riisale. Sel perioodil kohtusin ma Andres Tohtiga, kes mulle seda haabjate teemat avas. Ta oli ajakirjanik Postimehes, elas Tohera külas ja kui ma oma esimesi matku tegin, siis käis ta minuga kaasas „kiibitsemas“ ja Postimehele lugusid tegemas. Tema muretses mulle ka Tohera, Riisa ja Aesoo küla ajalood, kus oli täitsa palju juttu ka haabjatest. Külade ajaloodest oli lugeda, et kahe sõja vahel oli haabjameistreid igas külas.

Kui mina Jõesuu kanti tulin, siis kasutati siin ainult haabjaid, perekaupa. Selle sama Andres Tohti pere oli haabja aktiivne kasutaja. Neil oli kodus oma haabjas, nad olid kultuurihuvilised, ringi sõites uurisid ka loodust. Dimitri Ostrov käis ühepuulootsikuga kalal.

Varsti hakati haabjat väärtustama kui etnot kui kultuuriväärtuslikku sõidukit.

Kui rahvuspark tehti, mõtlesin koos loodusfondi meestega, et võiks teha haabjaid kursusena, workshopina. Mehed tegid isegi taotluse Kes- ja Ida- Euroopa keskkonnale, aga taotlusele öeldi ei, et nad toetavad ainult looduskaitsega seotud projekte. Raha me ei saanud, aga laagri tegime ikka. Esimene haabjalaager (laager lootsiku valmistamiseks) toimus 1996. aastal Kodukandi Ökoturismi Algatus, Soomaa Rahvuspark ja Eestimaa Looduse Fond korraldusel 1996. aasta juunis Pärnumaal Tori vallas Saarisoo turismitalus. Laagrid toimusid viiel järjestikusel aastal Saarisool. Puud aitas välja osta Soomaa Rahvuspark. Alates 1996. aastast toimunud haabjalaagrites jagas oma teadmisi noortele Tipu küla haabjameister Jaan Rahumaa, kes omakorda oli õppinud Tõramaa paadimeister Aleksander Oolepi käest. Viimane olevat teinud omal ajal heal suvel isegi kuni 30 paati. Jaan Rahumaa teadis, et ka Liiki Jüri (minu endine naabrimees) oskab haabjaid meisterdada. Ta oli küll juba siitmailt ära Õissu kolinud, aga otsisin ta järgmisel talvel ülesse ning nii nad – Jaan ja Jüri laagris instruktorid olid. Ka Dimitri Ostrov käis laagrites mitmel suvel „kiibitsemas“ nn juttu ajamas. Tema jutustas/ajas seal Siberi paadi juttu, et mis selles paadis oli ikka kõik teistmoodi. Dimitri oli küüditatud ning Siberis olles oli paate ehitanud koos kohalikega.

Haabjalaagris ei käinud ainult eestlased, käisid ka välismaalased: soomlased, poolakad, rootslased. Oli ka üks puuskulpuurimeister USAst. Tuli meie juurde, kui kuulis, et ühest puust

saab ka paati teha. Poolast käisid mingid muuseumi omad, kes kirjutasid lugusid allveearheoloogiast, olid uurinud paadileide, mis on Poolas tehtud ühest puust, aga kasutatud oli siis enamasti tamme või mändi.

Haabjad, mis laagris tehti, läksid laiali ehitajate suvilatesse ja kodudesse. Me ise tegime ka alati ühe, mis jäi Saarisooale. Üks ehitatud haabjatest, üsnagi väsinud, pragunenud, läks Tallinnasse Lennusadamasse. Nad soovisid sinna haabjameister Jaan Rahumaa käekirjalist haabjat. Tallinnas toimuvatel merepäevadel eksponaadiga ei sõideta.

Ühe haabja on ostnud ära ka Sepo Seeman, see ei olnud minu tehtud, mingite teiste tüüpide tehtud. See haabjas vedeles hulk aega lihtsalt Riisal ja siis saigi see maha äritud. Olen kuulnud, et tema tegi minu teada sellest kuidagi mingi lambi, aga tema endaga ma sellel teemal rääkinud ei ole. Sepole läinud haabjas ei olnud kunagi vee peal käinud.

Üks haabjas on vedanud laulupeo tuld. See haabjas ei olnud spetsiaalselt laulupeo jaoks tehtud, ei olnud ka haabjalaagris tehtud, vaid hiljem. Laulupeo tuld vedanud haabjas oli suurem, kui tavapäraselt tehtud Soomaa haabjad. Eks haabjaid on olnud ikka erimõõdulisi, kui Jaan ütles, et 5,5 m pikk puu, siis oli see mingi tema keskmine mall. Tõramaa küla ajaloost saab lugeda, et sealsel Bahmanni talu haabjal oli lausa 13 kohta, meie laulupeo haabjal oli 9 kohta. See puu, millest me laulupeo haabja tegime, oli ka ilgelt jäme, sinna oleks võinud ka vähemalt 13 kohta mahutada, aga ei andnud välja, mingi oks tuli ette. Haabjatega veeti laulupeo tuli kõigepealt Võrtsjärvest Viljandisse. Võrtsust Viljandisse ja Viljandist Karuskosele kasutati tule vedamiseks ainult väikeseid haabjaid, alles Karuskosel tuli suur haabjas mängu. Seal üleval on niisugune padrik, puid täis, suurt haabjat sa nii kätel ei vea veest välja. Sindi paisust me siiski pidime seda suurt haabjat mööda vedama. Kaheksa inimesega kaigastega tassisime, aga see oli ikka paganama raske. Toris Oore all kärestikul sõites oli suur haabjas ees, aga seal oli ka väikeseid haabjaid, kanuumehi ja plastikust süstasid. Väikesed läksid seal kärestikul ümber, aga suur haabjas jäi püsti, ainult saime seal mingi kivi otsas prao. Kärestiku peal haabjaga ikka väga ei sõida, sest kivi otsas lõhud ikkagi haabja ära.

2000. aastal oli Saarisool viimane haabjalaager, 2001 matsime Jaan Rahumaa maha ja Jüri enam ükski ei tahtnud jännata ning suri ka mingi 1,5 aastat peale Jaani.

Siis ostsin Karuskose ja hakkasin seal tegema käsitöölaagreid, aga haabjalaagreid enam ilma Jaani ja Jürita ei teinud, ei kujutanud neid laagreid ilma nende meesteta ettegi. Otsustasime, et kui üldse midagi teha, siis ise ehitame haabjat ja kes siis osalema tulevad, saavad meisterdada teisi asju ning huvilised saavad haabjaehitust vaadelda ja kui soovivad ka käed natuke külge panna. Käsitöölaagris sai veel seebikeetmist ja kübaraviltilmist õppida ning kiigemeister Endel Viljapuu juhendamisel kiike ehitada. Sellised käsitöölaagrid toimusid kolmel aastal, laagrid toimusid suvel jaanipäeva paiku.

Peale laagreid on ikka ka veel haabjaid ehitatud, on veel fänne, kes soovivad teha. 2015.aastal tahan teha Saarisool haabjat, said juba puudki metsast välja veetud. Kaks aastat tagasi tegin isaga ühe uue haabja, mis sai sellel aastal ka esimest korda jõeale (2014). Selle puu tööme Kikeperast Kosenkraniuse Tiidu käest. See oli väga ilus puu, aga nii naljakas ja samas ka kurb asi juhtus, et võtsime puu maha, langedes murdis ära ühe kuuse ja ise kukkus selle kuuse otsa ja lõi alt kännu juurest kiilu välja. Sellist lollust polnud meil kunagi juhtunud, jube kahju oli, aga samas haabjas on ju küll olemas, aga ta oleks palju ilusam saanud. Praegu on kaks otsa täpselt ühtemoodi, ei saa arugi, kumb on esimene, kumb tagumine ots. Muidu jämedam ots jääb tagumiseks otsaks, sest puu ongi jäme ning sa ei suuda seda süstaks voolida. See haabjas ongi aga nagu süst, mõlemad otsad võrdsed, tänu sellele, et kiilu välja lõi. Hea puu haabja ehitamiseks on tipu poolt poole meetrise mõõduga, vähemalt nii 70 aastane puu ja mädanikuta. Puu mahavõtmisel peaks ka oma aeg olema, aga Jaan ja Jüri seda enam ei lugenud ja ega ma ise ka neid uskumusi ei vaata ega pööra nendele eriti tähelepanu. Vanasti usuti ju ikka, et puu peab metsast välja tooma mära, puu peab kukkuma põhja poole kännust, raiuda tohib ainult kirvega jms.

Olen lugenud Soome etnograaf Mannineni, kes on „kamminud“ Eestimaa vesikondi. Tema on kirjeldanud Soomaa haabja ja Matsalu haabja erinevusi. Matsalu haabjas on ka Lennusadamas olemas, tehtud enne sõda. Kaared on naelutatud külge, 12 kaart, meie omal on 5 kaart. Lauad pandi Matsalu omale peale, kuna nad pidid lahe peal käima. Laud oli paadile kõrgenduseks.

Mina ja minu isa oleme 5.-6. aastal käinud Tallinna merepäevade raames Lennusadama juures oma koduste haabjatega inimesi sõidutamas. Sellel aastal ma ei käinud, aga järgmiseks aastaks

tahavad nad jälle, et ma läheksin inimestele lõbusõitu tegema. Need päevad on olnud enda jaoks ka toredad üritused. Mäletan, et ühel aastal ööbisime allveelaeval Lembitu, aga ülejäänud aastatel jäälõhkujal Suur Tõll. Vägev oli seal tüürimehe kajutis olla, selline „feeling“ oli.

Tähistatakse ka haabjameeste kokkutulekuid, kuhu ma küll pole igal aastal jõudnud. Aga hiljuti toimus Gauja Rahvuspargis läti ruhede ja meie haabjate ühissõit Gauja jõel ja seal ma käisin. Käisin nüüd selle värske haabjaga, mis on tehtud Kosenkraniuse Tiidu metsast saadud haavast. See üritus oli 2014. aasta kevadel. Seal on ka selline seltskond olemas, kes on teinud ühepuupaate, aga pigem on see eestvedaja mees puuskulptor. Nad on oma ruhed seal teinud jämedatest mändidest ja ilma laialilaotamata, haabjad on laotatud.

Praeguseks saavad turistid haabjatega sõita Soomaal Saarisool, Karuskosel ma enam ei toimetata. Turist teeb oma sõidud haabjatega suht koha peal väikeste ringidena, haabjaga väga pikki matku ette ei võeta, vahel harva. Ei jõua ega viitsi nii palju jännata ja väga suur tõenäosus on, et turistid matkates lõhuvad haabjad lihtsalt kivide otsas puruks. Vahel, kui keegi ikka väga pinda käib ja põhjus peab ka ikka väga hea olema, siis harva oleme teinud ka pikemaid matku. Noh sel sügisel tegime Meiekosel keskkonnaameti inimestele.

Lõpetuseks võib olla siis natuke haabja nimetusest. Soomaal on lootsiku ehitamiseks kasutatud peale haavapuu ka pärnapuud. Riisa ja Tõravere rahvas kasutab rääkimisel ühepuulootsiku nimetust, mina kasutan ise haabjat, mida minu arust hakatigi rohkem siinkandis kasutama alles siis, kui tekkis Soomaa Rahvuspark. Aga mina seda haabja nimetust välja ei mõelnud, seda on ikka kasutatud paralleelselt ühepuulootsikuga. Kõikides kirjatükkides, mis on minu kirjutatud, kasutan ma haabja nimetust, hea lihtne ja loogiline, haavapuust tehtud ja ongi haabjas. Soome keeles kasutatakse sõna haabio.“

Kokkuvõtteks võin öelda, et minu vanaisa Heiti Kiisk on ka proovinud ühe haabja teha. Minu isa Kalev Kiisa mäletamist mööda käisid nad vanaisaga selle sama haabjameistri Jaan Rahumaa juures haabja tegemist õppimas. Jaani kontaktid sai vanaisa haabjamehe Dimitri Ostrovi kaudu. Isale meenub Aivar Ruukeli juures Soomaa jutte ajades ja teed rüübates isegi Jaani elukoht ning tema pikk ja sale kehaehitus. Isa mäletamist mööda aga vanaisa haabjast väga asja ei saanud, pragu tuli sisse.

Eesti on ilmselt Euroopa Liidus ainuke riik, kus on säilinud ühepuulootsikute ehitamise järjepidevus meistrilt õpipoisile. Praegusel hetkel on Eestis teadaolevalt viis meest, kes on ehitanud rohkem kui kaks ühepuulootsikut (ruhi või haabjas). Need on Aivar Ruukel, Priit-Kalev Parts, Andres Koidu, Kaido Kama ja Jaan Keerdo. Kõik nad tegelevad jõudumööda haabjakultuuri tutvustamisega laiemale avalikkusele. Kahele neist – A. Ruuklile ja Jaan Kreedole on sellest kujunenud ka elatusallikas. Mõlemad mehed omavad ka väikest nn haabjalaevastikku.

5.2 Algis Martsoo juhtumused Soomaal

Kas teil polegi kõik haabjad?

Algis Martsoo jutustab:

„Oli 2010. aasta suurvee. Väga kõrge veetasemega. Vesi oli tõusnud Riisa veemõõtejaamas 4.93 m. Viimati oli sama kõrge vesi olnud 1956. aastal. Külastajaid oli Soomaal mitte sadu, vaid ikka tuhandeid. Ühel päeval pidin minema sõitma haabjatega, sest kliendid olid tellinud giidiga haabjamatka. Kanuu stardikohaks oli Soomaa külastuskeskus. Õu oli inimesi ja plastkanuusid täis. Lõpuks sain kuidagi ka oma haabjaklientidega kokku. Nad olid väga üllatunud, nähes, et õuel on näha vaid plastkanuusid. Nad ütlesid mulle, et neile on mulje jäänud, et Soomaal sõidetakse ainult haabjatega. Et kui telekas näidatakse Soomaad, siis ainult haabjaid.

Lõpuks viisin nad väikeste haabjate juurde, millega pidin nendega selle retke tegema. Nad olid üllatunud, et haabjad nii vanad välja näevad. Tegelikult olid need vaid mõne aasta vanused. Retkele siiski ikka läksime. Tiirutasime nende haabjatega seal arvutute plastkanuude ja süstade vahel. Selgus, et nende puust haabjatega on isegi kiiremini võimalik sõita kui tänapäevaste veesõiduvahenditega. Ümber ei käinud. Kõigil ümberringi plastikkanuudes istujatel oli ikka imestamist, et keegi julgeb ka selliste paatidega sõita. Külma vesi ju ümberringi.

Minu jaoks oligi tookord ainuke kogemus, kui sõitsime kogu suurveematka vaid haabjatega.

Suure haabja „Aasaga“ on ka tehtud pikki päevaseid ringe suurveel, kuid väikestega mitte.“

Kirjad inglile

„Ühel päeval ilmus Soomaale Sulev Keedus. Selle filmirezissööri nime olin küll kuulnud, kuid filme polnud justkui näinud. Viimasel ajal oli küll kõrvu jäänud tema viimane üsna masendav dokkfilm „Joonatan Austraaliast“, ühest Saaremaa külast, kus joodikud üksteise peale pidid laskma. Aga see selleks.

Sulev tahtis meie haabjat, sellele juhti ja musta sünge värviga rabaoja. Tal olevat nimelt käsil film ühest Afganistanis teeninud ja sinna jäänud sõdurist, kes seal islamiusu vastu võtab ja siis Eestisse isa matustele tuleb.

Isa aga suri rabasaarel ja sinna pidi too islamiusuline eestlane ilmtingimata haabjaga sõitma.

Haabjaid ju Aivaril oli piisavalt ja musta rabaoja kohta teadsin ka kohe pakkuda - Toonoja oja Aesoo lähistel oli kindlasti see, mida ta otsis.

Kõik tore. Käisime kohta vaatamas. Sulevile meeldis. Ainult et-haabjate filmimiskohta saamiseks pidime kas haabjat sinna lohistama (700 m) või tegema Toonoja puhtaks langenud koprapuudest, alates suubumisest Navestisse. Valisin viimase variandi. Pärast kahetsesin. Oja puhastamine haabjate ja teiste plastikust filmimispaatide kohalesõiduks kerge ei olnud.

Lõpuks ei läinudki neid plastkanuuseid, mida filmimiseks pidi kasutatama, üldse vaja. Ja mindki polnud vaja, kes oleks pidanud kaamerameest kõrval plastkanuus või eelkõige haabjas sõidutama.

Peategelane Jeremia Juunas Kirotaja (Tõnu Oja isikus) osutus väga osavaks haabjamõlajaks ja sai koos kaameramehe Rein Kotoviga ise hakkama. Ühe võttepausi ajal kadus Tõnu Oja haabjaga ära. Üksinda. Ja tuli mõne aja pärast tagasi, kahe kilekotitäie kukeseentega. Jah, Toonojal neid tõesti jagub. Film ise sai üsna eriline, teatud põhjustel ei ole see naisterahvastele soovitatav. Õnneks või kahjuks on tegu üsna tundmatu filmiga Eesti filmipubliku seas.“

Parmujuhtum

„Peale ajakirjanike tavalised väliskliendid tavaliselt haabjaga sõita ei soovi. Aga siis juhtus, et vanemad naisterahvad ja Saksamaalt ja väga kuumal suvepäeval tahtsid ilmtingimata just tavalise stabiilsema plastikkanuu asemel ebastabiilsema haabja valida.

Oli juuli keskpaik. Õhk oli parme täis. Alustasime Karuskoselt ja pidime sõitma Riisani. Seda on oma 6 km. Kuna haabjas vajab päris korralikku tasakaalu hoidmist, pidid need saksa daamid kahe käega mõlast kinni hoidma ja ettevaatlikult, kuid samas pingsalt kursi hoidmisele pühenduma. Tegelikult oli olukord selline, et kaks sakslannat sõitsid eraldi ühes haabjas ja minu haabjas istus kolmas saksa daam.

Ja minu daamil oli natuke parem olukord – mina ju mõlasin, tema tappis parme. Kuid noil kahel oli tõeliselt raske. Ei saa öelda, et nad halvasti oleks haabjaga sõitnud, kuid käed olid ju kinni ja parme polnud millegagi tappa. Riisale me ei jõudnud, sest Meiekosel, paar km enne Riisat, nägid sakslannad päästvat paadisilda jõe ääres, maabusid sinna, viskasid kiirelt mõlad käest ja põgenesid haabjast.

Jah, parmude tõttu polnud see just meeldivaim kogemus proovimaks seda ürgset paaditüüpi.“

Presidendipaar Soomaal

„Suurvesi on olnud alati aeg, kui Aivar Ruukel oma suurima haabja Aasa välja toob. Ajakirjanike ja filmimeeste jaoks tavaliselt. Sinna mahub oma 8 inimest. Väiksed tavamõõdus haabjad on ebastabiilsemad ja filmimehed nendesse istuda väga ei taha. Traditsiooniliselt seisid kõik haabjad talviti Karuskose haabjakuuris, enne kui Aivar Karuskose 2014. aastal ära müüs. Haabja Aasa tööme aga alati ajkirjanike tarbeks ja suurvee filmimiseks Soomaa keskuse juurde ootele. Põhjuseks oli see, et suurvee ajal Karuskosele ei pääse. Selle suure haabja jaoks on ka Soomaa keskuse juures tegelikult üks hea hoiukoht – nõndanimetatud suurveevärv. Suviti sõidavad sealt värvavast traktorid luhale heina niitma, talvel saab sealt luha jääväljale kelgutama või uisutama minna ja suurvete ajal – tavaliselt kevadeti ja sügiseti - on haabjas Aasa või kanuude stardipunkt (kui Soomaa keskuse administratsioon on lubanud).

2010. aasta kevadel tõusis vesi enneolematult kõrgele. Kui keskmiselt tõuseb vesi Riisa veemõõtejaamas 3,5 meetrit, siis 2010. oli veetaseme tõus peaaegu 5 meetrit.

Eesti meedia oli kära täis selle rekordilise Soomaa ajaloos suuruselt neljanda uputuse kohta. Nii ilmselt ka meie president Ilves pani tähele, et Soomaal ajalooline sündmus ja otsustas asja kaema tulla. Lõppude lõpuks pole ju kaugelt tulla – presidendipaari Ärna talu asub ju ka Viljandimaal nagu ka suurem osa Soomaast.

Soomaa külastuskeskust tollal juhtinud Rait Parts otsustas, et Eesti presidendile tuleb korraldada retk Soomaale iseloomuliku haabjaga. Suur haabjas „Aasa“ seisiski väga kõrge veeseisu tõttu mitte veeväravas, vaid sisuliselt otse keskuse ukse juures. Ja giidiks pidin mina minema.

Niisiis tuligi presidendipere kohale ja ma tegin neile väikse ringi alates Soomaa külastuskeskusest kuni Pärnu-Viljandi maakonna piirini ja tagasi. Turvamehed meiega koos haabjasse ei istunud, vaid sõitsid läheduses klaasplastist kanuuga ringi. Mina küsisin presidendipaarilt enne retke algust nende pildistamise luba. Selle nad andsid. Pildi tegin üldse vaid ühe ja kohaks valisin just selle koha maanteel (sõitsime sel hetkel just piki maanteed), kus on Pärnu ja Viljandi maakonna piir Jõesuu-Kõpu maanteel. Pilt õnnestus vist isegi väga. Vaatamata sellele, et mul oli vaid pisike digiseebikarp. Igatahes õhtul, kui Aivar oli pildi soomaa.com Facebooki lehele üles laadinud, hakkasid erinevad Eesti meediaväljaanded kohe helistama ja pildi avaldamise luba küsima.“

KOKKUVÕTE

Soomaa Rahvuspark on erilise rahvusliku väärtusega kaitseala looduse ja kultuuripärandi, sealhulgas ökosüsteemide, bioloogilise mitmekesisuse, rahvuskultuuri ning alalhoidliku looduskasutuse säilitamiseks, kaitsmiseks, uurimiseks ja tutvustamiseks.

Soomaa Rahvuspark on loodud suurte soode, lamminiitude ja metsade kaitseks Vahe-Eesti edelaosas. Maastikuliselt liigestuselt paikneb Soomaa Madal- ja Kõrg-Eesti piiril. Soomaa mitmekesised maastikud pakuvad sobivaid elupaiku nii suurtele kui väikestele loomadele. Seal pesitseb 45 imetajaliiki.

Rahvuspargi üheks eriliseks looduslikuks iseärasuseks on ulatuslikud ja pikaajalised üleujutused, need on ainulaadsed kogu Põhja-Euroopas. Mõnel aastal on kevadine suurvesi tõusnud ligi meeter päevas ja niimoodi 3–4 päeva järjest. Suurvee tulemusena kujuneb Riisa üleujutusala, mille pindala on küündinud kuni 175 ruutkilomeetrini. Maksimaalse üleujutuse korral moodustub veteväli, mille suurim laius ulatub 7–8 kilomeetrini.

Haabjas ehk ühepuulootsik arvatakse olevat Soome-Ugri vanim paaditüüp ja tänapäevase laudlootsiku eelkäija. Ühepuulootsik on pikk ning kitsas ühes tükis ehitatud alus. Välimuselt on ühemehelootsiku mõõtmed 5-6 meetrit pikad ja kuni 1 meeter laiad, väga kerged ja veepeal kiiresti liikuvad.

Ühepuulootsikut on kasutatud vanal ajal kalale või jahile minnes, heinaveoks ja lihtsalt veesõiduks, aga ka kadunukese transpordiks. Võrreldes varasemaga on haabjast, ühest hädatarvilikust elatusvahendist, saanud tänapäeval meelelahutusvahend. Kalastamise, vähipüügi, jahil käimise ja lihtsalt majapidamises vajalikust sõidukist on saanud lõbusõidu ja puhkamise vahend.

KASUTATUD KIRJANDUSE JA ALLIKATE LOETELU

Kirjalikud allikad

1. <http://arhiiv.soomaa.com/?id=63&lang=est>
2. <http://haabjas.blogspot.com/search/label/haabjas>
3. www.chem.ut.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=1021861/Jaan Jaan Keerdo magistritöö; ERM KV 102. Arvi Jaagussaar. Paadi ehitamisest ja Riisa uputusest. 1964
4. <http://et.wikipedia.org/wiki/Haabjas>
5. <http://www.lennusadam.eu/et/tutvu-muuseumiga/siseala/soomaa-haabjas/object/24>
6. Urmas Haud "Metsade rüpes, jõgede kaldail" käsikiri Tori muuseumi arhiivist
7. <http://www.allfiberarts.com/library/handiscola/logboat.pdf>

Suulised allikad:

Mälestused:

1. Soomaalase Algis Martsoo mälestused

Salvestised

1. Soomaalase Aivar Ruukeli meenutused sügisel 2014 Tori Põhikooli diktofonil

LISAD

LISA 1

Haabja ehituseks õige puu leidmine ja langetamine

Haavapuu langetamine
(<http://www.flickr.com/photos/soomaa/2777523388/in/photostream/>)

Haavatüvi
(<http://www.flickr.com/photos/59787988@N00/2776579511>)

Tüve koorimine, põhja loodimine

(<http://www.flickr.com/photos/59787988@N00/2777523982/>)

Tüve koorimine ja põhja loodimine
(<http://www.flickr.com/photos/59787988@N00/2777436256/>)

Siseplaani õõnestamine

Haabjaehitus Soomaal-siseplaani õõnestamine
(<http://www.soomaa.com/wp-content/uploads/2014/03/haabjas2-1.jpg>)

Paadi laotamine

Haabjaehitus Soomaal - laotamine
(http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1e/Building_a_Dugout_Canoe.jpg)

Suurhaabjas „Aasa“

Suurhaabjas „AASA“ on oma nime saanud Aivar Ruukeli tütre järgi

(<http://www.raad.tartu.ee/~jaan/Muud/Soomaa/suurhaabjas.jpg>)

